

KÉNYSZERMIGRÁCIÓ

RAINER MÜNZ

Az üldözések évszázada^{*}

Előttörténet a 20. század elején

Az etnikailag motivált áttelepülések és kitelepítések évszázada Európában az 1912–1913-as Balkán-háborúval kezdődött. A győztes koalíció két tagja – Bulgária és Görögország – a hanyatló Oszmán Birodalommal 1913-ban, illetve 1919-ben olyan szerződéseket kötött, amelyek több százezer, az újonnan meghúzott határok „rossz” oldalán élő, etnikailag török, görög és bolgár, valamint más szláv népesség áttelepüléséhez vezettek. Ezzel a Balkán fiatal nemzetállamai több szempontból is súlyos következményekkel járó példát statuáltak. A kisebbségek áttelepítése ettől kezdve vált nem csupán technikailag lehetségessé, hanem az etnikai és területi konfliktusok „megoldásának”, az etnikailag és vallásilag homogén nemzetállamok megteremtésének részévé is. Az is igaz, hogy Szerbia és Bulgária már a 19. században megkezdte a török és albán nemzetiségűek, valamint más muzulmánok üldözését és elűldözését.

A két világháború közti időszak

Az etnikai hovatarozás kritériumai szerint történő be- és kitelepítés elve súlyos következményekkel járt az első világháború után. A győztes antant hatalmak új politikai határokat állítottak fel Európában, nem utolsósorban a Woodrow Wilson által 1917-ben háborús célként proklamált nemzeti önrendelkezés megvalósítása érdekében. Az azonban valószínűtlen, hogy az amerikai elnök „people” alatt valóban etnikailag definiált „népeket” értett volna. Ő demokratikus, nem pedig etnikai önrendelkezésre gondolt. De az elvet az 1918-as esztendő Európájában e korlátozott értelemben értették és valósították meg. Az új államokat elsősorban etnikai-nemzeti kritériumok alapján hozták létre, a már meglévő államok területét eszerint növelték meg. Az új határokat etnikai csoportok történelmi és aktuális szállásterülete révén legiti-

^{*} A tanulmány eredeti változata: Das Jahrhundert der Vertreibungen. *Transit*, 23., 2002, som-mer, 132–155.

málták. Mivel Európában akkoriban számos etnikailag és vallásilag vegyes régió létezett, az első világháború győztes hatalmai a Párizs környéki versailles-i, saint-germaini, trianoni és sévres-i békével egyáltalán nem homogén nemzetállamokat, hanem etnikailag vegyes államokat teremtettek, nevezetesen Lengyelországot, Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát,¹ amelyekben a névadó, illetve politikailag domináns nemzetek a lakosságnak csupán 50 százalékát képezték. Ezzel nem csupán új etnikai kisebbségek keletkeztek, hanem létrejött az olyan emberek nagyszámú csoportja is, akik kisebbségi státuszukat egyáltalán nem fogadták el és határrevíziót, vagy legalábbis nagyfokú autonómiát követeltek. Ez viszont erősítette az éppen adott többségi elit kisebbség(ek) iránti gyanakvását, sokszor azon kívánságát, hogy elnyomja, asszimilálja vagy emigrációra készítetés révén gyengítse őket. Ezzel elkerülhetetlenül megjelentek a térképen az olyan etnikai-nemzeti módon szerveződő szomszédállamok, amelyek magukat külföldre került etnikai diaszpórájuk „anyaországaként”, patrónusaként értelmezték. A kisebbség és többség közötti, államon belüli etnikai konfliktusok az etnikailag definiált nemzetállamok közötti politikai konfliktusokhoz vezettek, illetve vezetnek részben ma is. Az 1918–20-as békerendszer nem csupán új kisebbségeket teremtett, hanem – legalábbis papíron – kisebbségi jogokat is, valamint a Népszövetséggel egy nemzetek fölötti döntőbírárt, igaz, ennek semmiféle hatalma nem volt.

A második súlyos következményekkel járó példát az 1923-as lausanne-i békeszerződést megkötő két fél, Görögország és Törökország alakította ki az európai hatalmak hozzájárulásával. Az akkor győztes Törökországnak megengedték, hogy a görög nemzetiségűeket és egyéb keresztényeket kényszerrel kitelepítsen. Csupán Isztambul és a Dardanelláknál lévő két égei-tengeri sziget nem muzulmán lakossága maradhatott az országban. Ellentételezéseképpen a görögök kiűzhették országukból a törököket és más muzulmánokat. Az etnikai tisztogatás a bilaterális és multilaterális konfliktusmegoldás eszközeként ekkor vált nemzetközileg végleg elfogadottá Európában, Nagy-Britannia és Franciaország jóváhagyásával, s az Egyesült Államok sem tiltakozott erőteljesen. Ugyanakkor a sévres-i békeszerződést részben hatálytalanító lausanne-i szerződés azt jelezte az első világháború többi vesztesének, hogy más Párizs környéki béke is megváltoztatható lehet.

Így az 1918 utáni években Európában a Párizs környéki békék, valamint a lausanne-i szerződés okozta területi átrendeződés következtében korábban

1 A Jugoszlávia név csak 1929-től vált az ország hivatalos elnevezésévé. 1918 és 1928/29 között a hivatalos név Szerb-Horvát-Szlóven Királyság (Sz-H-Sz) volt.

nem tapasztalt mértékű népességvándorlásra került sor. Jó 6 millió ember hagyta el akkoriban nemzetiségi okokból addigi hazáját.² Persze a migráció oka nem volt minden esetben kizárólagosan etnikai–nemzeti, nem ez motívált minden áttelepülést. De azok esetében is, akik többé-kevésbé szabad akaratukból választották az elvándorlást, sokszor állt az az óhaj az előtérben, hogy ne kelljen valamely nemzeti kisebbség részeként élniük egy „idegen” nemzetállamban.

A két világháború közötti Európa alábbi népességvándorlásai az 1918/1920-as, illetve 1923-as politikai újrendezés közvetlen következményeinek tudhatók be (vö. 1. táblázat):

- 1918 és 1926 között 170 000 ember vándorolt etnikai hovatartozása miatt Bulgáriából Görögországba és fordítva.
- 1918 és 1924 között 350 000 magyar nemzetiségű ember emigrált Romániából, Jugoszláviából, Szlovákiából és Ausztriából az 1918/1921-ben lényegesen kisebbséggé vált Magyarországra.
- Az újonnan létrejött Szovjetunió mindaddig lengyel népességű területeiről 1,1 millió lengyelt kényszerítettek áttelepülni az 1918-ban helyreállított lengyel nemzetállamba.
- 1918 és 1925 között 1,15 millió birodalmi és népi német (köztük zsidó származásúak is) vándoroltak a Baltikumból, Danzig szabadvárosból és Lengyelországból (összesen 900 000 ember), valamint Európa más államaiból (250 000 ember)³ a Német Birodalomba, az 1918/20-as határon belül.
- Ausztria-Magyarország további 350 000 (túlnyomórészt német és zsidó származású) polgára települt át 1918–1920-ban Csehszlovákiából, Olaszországból, Lengyelországból, Romániából és Jugoszláviából az 1918-ban létrejött Osztrák Köztársaság területére.
- Ellentételezéseképpen 1918 és 1924 között 450 000 lengyel, cseh, szlovén és horvát vándorolt ki Németországból és Ausztriából Lengyelországba, Jugoszláviába és Csehszlovákiába, de a tengerentúlra is.
- 1922/23-ban 1,35 millió görög és más keresztény volt kénytelen elhagyni Törökországot Görögország irányába. Ugyanakkor majdnem 400 000 muzulmán utasítottak ki Görögországból.

2 E szám nem tartalmazza azt a 1,5 millió embert, akik 1917 és 1924 között Oroszországot, illetve az éppen létrejövő Szovjetuniót politikai okokból hagyták el.

3 A legnagyobb csoportot az elzász-lotharingiai (120 000 ember) és a dél-morvaországi németek, valamint a szudétanémetek (40 000 ember) alkották.

- Ugyanebben az időben az első világháborús genocídiumot túlélő 125 000 örménynek sikerült elhagynia Törökországot.
- Görz/Gorica, Trieszt, Isztria és Fiume egykor Habsburg-uralom alatt álló városait és régióit, amelyek 1918-ban, illetve 1920-ban Olaszország-hoz kerültek, több mint 40 000 szlovén és horvát hagyta el.

1. táblázat. Etnikai alapú migráció, kényszer-áttelepítés és elűldözés
(1918–1939, részben becslések)

<i>Származási ország, ill. régió</i>	<i>Célország</i>	<i>Szám</i>
Törökország	Görögország	1 350 000
Szovjetunió	Lengyelország	1 100 000
Balti államok, Lengyelország, Danzig, Memel	Német Birodalom	900 000
Görögország	Törökország	400 000
Csehszlovákia, Olaszország, Lengyelország, Románia, Jugoszlávia	Ausztria	350 000
Franciaország (Elzász-Lotharingia, Saar-vidék), Belgium (Eupen-Malmédy), Csehszlovákia	Német Birodalom	200 000
Románia, Bulgária, Jugoszlávia	Törökország	200 000
Jugoszlávia, Csehszlovákia	Magyarország	200 000
Románia	Magyarország	200 000
Német Birodalom	Lengyelország	300 000
Ausztria	Lengyelország, Jugoszlávia, Csehszlovákia, tengerentúl	150 000
Törökország	Franciaország, Egyesült Államok, Görögország	125 000
Görögország	Bulgária	120 000
Bulgária	Görögország	50 000
Olaszország Isztria, Trieszt, Görz/Gorica, Fiume	Jugoszlávia, Egyesült Államok	40 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 5 700 000</i>

Forrás: Kulischer/Kulischer 1932; Kulischer 1948; Jungfer et al. 1993; Ther 1998; Fassmann/Münz 2000.

2. táblázat. Kényszerű etnikai migráció
és kényszer-áttelepülés (1933–1941)

<i>Származási ország, ill. régió</i>	<i>Célország</i>	<i>Szám</i>
Német Birodalom, Ausztria, Cseh-Morva Protektorátus	Nyugat-Európa, Szovjetunió, tengerentúl	330 000
Szudéta-vidék	(maradék) Csehszlovákia	210 000
(maradék) Csehszlovákia	Szudéta-vidék	250 000
Szlovákia	Cseh-Morva Protektorátus	130 000
Magyarország (mai Dél-Szlovákia, Kárpátalja)	Szlovákia, Cseh-Morva Protektorátus	100 000
Baltikum, Volhínia, Bukovina, Besszarábia, Krím, Kaukázus, Kocevjei, Krainai, Dél-Tirol	Német Birodalom (beleértve Ausztriát is), Cseh-Morva Protektorátus	650 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 1 670 000</i>

Forrás: Kulischer 1948; Jungfer et al. 1993; Benz 1995; Münz 2002.

Kései harmincas évek, a második világháború kezdete

A második világháborút megelőző években, majd a világháború elején Európában beindult a kényszerű etnikai áttelepülés újabb hulláma, amely mintegy 1,7 millió embert érintett (vö.: 2. táblázat):

- A beinduló nemzetiszocialista diszkrimináció következményeként 1933 és 1939 között majdnem 450 000 zsidó emigrált Németországból, Ausztriából és a csehszlovákiai Szudéta-vidékről.
- Az 1938. szeptemberi müncheni egyezmény rendelkezéseinek értelmében a Szudéta-vidék Német Birodalomhoz csatolása (1938. szeptember) után 1939-ig mintegy
- 250 000 a határ csehszlovák oldalán élő népi németnek kellett elhagynia (a maradéknak) Csehszlovákia területét.
- A Szudéta-vidékről, az 1939-ben Magyarországhoz csatolt dél-szlovákiai területről és Kárpátaljáról 310 000 csehnek és szlováknak kellett kitelepülnie.⁴ Csehszlovákia szétverése után további 130 000 cseh volt kénytelen elhagyni a függetlenné vált Szlovákiát.
- Hasonló előjelek mellett a náci rezsim az úgynevezett „vissza a birodalomba” politika keretei között több szomszédos állam kormányával kö-

4 Seibt szerint a Szudéta-vidék elcsatolása után 400 000 cseh kényszerült áttelepülni. Vö.: Seibt 1995, 341. o.

tött egyezmény révén 625–650 000 németet kényszerített áttelepülni a Német Birodalomba. Mindez az 1938-as Hitler–Mussolini paktum és az 1939-es Hitler–Sztálin paktum után főként a baltikumi, volhíniai, bukovinai, besszarábiai, krími, kaukázusi, a szlovéniai kocevjei, a krainai és dél-tiroli német, illetve német nyelvű kisebbségre vonatkozott. Olyan területekről kényszerültek kitelepülni, amelyek elfoglalását a nemzetiszocialista Németország nem, vagy csak egy későbbi időpontra tervezte.

Második világháború 1941 után

A második világháború későbbi időszakában is jelentős népességmozgások történtek. A náci rezsim Kelet-Közép-Európa egyes részeinek „kiürítésére” és az úgynevezett „keleti német élettér” létrehozására irányuló terveinek csak egy kis része valósult meg. Ezzel szemben a már előrevetülő vereséget teljességgel figyelmen kívül hagyva folytatták az európai zsidók (ca. 6 millió áldozat) és romák (ca. 0,5 millió áldozat) ellen irányuló, 1941-ben elhatározott holocaustot. Németország és Ausztria zsidó lakosságának több mint a fele emigrált, megmenekült, a holocaust zsidó áldozatainak, valamint a meggyilkolt cigányoknak a nagy része Kelet-Közép- és Kelet-Európából származott.

A második világháború során szokás volt az úgynevezett „idegen munkások” toborzása, valamint kényszmunkások Németországba (beleértve Ausztriát is), valamint a németek által megszállt területekre hurcolása. A kényszmunkások javarésze is Európa keleti feléből származott. Németországban a háború idején összességében 8,5 millió idegen és kényszmunkást alkalmaztak (Herbert 1986, 2001).

Másrészről a Szovjetunió volt a nagyméretű népességvándorlások és az etnikai tisztogatások színtere. 1940 és 1945 között jó 3 millió embert telepítettek vagy üldöztek Keletre, vagyis a Szovjetunió ázsiai területeire. Olyan nemzeti kisebbségek tagjait, amelyekről úgy vélték, Németországgal szimpatizálnak, de olyan nemzetek tagjait is, amelyek területét a Szovjetunió 1939-ben szállta meg (vö.: 3. táblázat).

A legnagyobb csoportot a mintegy 1,2 milliónyi népi német alkotta, akiket a mindaddig autonóm Volga-menti területükről, valamint a Szovjetunió más európai részeiről deportáltak. A második világháború alatti sztálini kitelepítés-politika érintette még a csecseneket és az ingusokat (0,5 millió), a lengyeleket és a lengyel zsidókat (0,4 millió), a meszheteket (0,2 millió), a krími tatárokat (0,2 millió), a koreai nemzetiségűeket (0,2 millió), továbbá még számos kisebb etnikai csoportot. Ezen túlmenően a nyugat-kelet irányú vándor-

3. táblázat. Kényszerű belső migráció és deportálások a Szovjetunióban
(1939/41–45/49)

<i>Etnikai csoport</i>	<i>Időszak</i>	<i>Szám</i>
észtek	1941–49	40 000
lettek	1940–49/51	60 000
litvánok	1939–48	130 000
lengyelek, lengyel zsidók	1940–41	380 000
volgai németek és más szovjetunióbeli németek	1941–44	1 209 000
csecsenek	1944	362 000
meszhetek	1944	200 000
krími tatárok	1944	183 000
koreaiak	1937–41	172 000
ingusok	1944	134 000
kalmükök	1943	92 000
karacsiak	1943	68 000
finnek (Szentpétervár térségéből)	1942	45 000
balkárok	1944	37 000
más népcsoportokhoz tartozók	1943–45	147 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 3 260 000</i>

lás érintette még Fehéroroszország és Ukrajna lakosságának egy részét, akik az előnyomuló Wehrmacht elől menekültek.

A deportáltak többségét Szibériába és Kazahsztánba vitték. Egy részük 1945 és 1960 között visszatérhetett történelmi lakóterületére. Mindazonáltal a népi németek és a krími tatárok számára a sztálinizmus vége után sem adott meg ez a lehetőség.⁵ Közép-Kelet-Európa etnikai-nemzeti nemzetiségi politikájával ellentétben a szovjet politika nem az etnikailag homogén népesség kialakítására, hanem az uralom pusztá biztosítására és a fennálló társadalmi struktúrák megsemmisítésére törekedett.

Közvetlenül a háború után (1945–1950)

Egy durva becslés szerint, amely csupán az akkori, illetve akkoriban újonnan meghúzott államhatárokon átívelő legfontosabb vándorlásokat veszi figyelembe, 1945 és 1960 között Európában 16,5 millió ember volt kénytelen elhagyni korábbi hazáját (vö.: 4. és 5. táblázat). Ugyanebben az időszakban

5 A krími tatárok csak a nyolcvanas évek vége óta térnek vissza (1988–2000 között ca. 250 000 ember) saját kezdeményezésükre a Krimbe, a helyi hatóságok akarata ellenére.

4. táblázat. Elüldözött németek (1944/45–1945/49) származási ország/régió, valamint célország szerint

Származási ország, illetve régió	Elüldözött németek összesen	1944-49
	ezer fő	%
egykori német keleti területek	6980	55,8
(a háború előtti) Lengyelország és Danzig	980	7,8
Csehszlovákia	3000	24,0
Szovjetunió (benne a Baltikum is)	245	2,2
Magyarország	210	1,7
Románia	250	2,0
Jugoszlávia	300	2,4
valódi elüldözöttek ⁶	11 965	95,8
kvázi-elüldözöttek ⁷	525	4,2
Összesen:	12 490	100,0

Forrás: Benz 1995; Münz 2002; Münz/Ohliger 1998; Reichling 1986; Stanek 1985; Stola 1992; Ther 1998; Urban 1993, Wehlwr 1980.

a szövetségesek a legyőzött Németországból és Ausztriából 9-10 millió egykori kényszermunkást, koncentrációs táborbéli foglyot és hadifoglyot küldtek vissza származási helyükre. E repatriálás részben önkéntesen, ám részben az érintettek kifejezett óhaja ellenére történt meg.

Ehhez jöttek még az államokon belüli áttelepítési akciók, közöttük a Szovjetunió és Románián belüli deportálások, valamint Kelet-Közép-Európa mindaddig keleti német területek és a népi németek által lakott városok és falvak lengyelekkel, csehekkel, szlovákokkal és oroszokkal való, államilag irányított betelepítése. Ha ezeket az államokon belül zajló áttelepítési akciókat is beszámítjuk, akkor a korszak kényszerű migránsainak száma valószínűleg eléri a 30 milliót.

A náci rezsim összeomlásának idején jó 12 millió keleti német és népi német menekült el lakhelyéről vagy üldöztek el onnan a következő hónapokban, években. Ez a bizonyos 12 millió német és népi német származású személy, aki 1944 és 1949 között hazáját elvesztette, a korábbi Német Birodalom

6 Azokat a személyeket, akik a menekülés, illetve az üldözés során még azelőtt meghaltak, hogy a célországot elérték volna, a felsorolás nem veszi számításba.

7 Kvázi-elüldözöttek a kitelepítés által érintett területekről származó azon személyek, akik már 1944-ben (az akkori határok közötti) Németországban éltek, a Wehrmachtban szolgáltak vagy szövetséges hadifogságba estek.

keleti részéről, valamint olyan területekről származott, amelyeket a német Wehrmacht megszállt (Lengyelország, Baltikum, Cseh- és Morvaország, Szlovénia, Szerbia, Ukrajna) vagy szövetséges fasiszta, illetve autoriter rezsimek (Szlovákia, Horvátország, Magyarország) uraltak. További 525 000 olyan személy származott még a kitelepítések által érintett területekről, aki 1944/45-ben éppen nem tartózkodott ott, s már nem is térhetett oda vissza (4. táblázat). E 12,5 millió elüldözött németből 1945 és 1948 között 8 milliót telepítettek az amerikai és a brit megszállási övezetbe,⁸ tehát Nyugat-Németországba, s 4 milliónál valamivel többet a szovjet megszállási övezetbe, vagyis a mai Németország keleti részébe. Ausztriában 430 000 elüldözött telepedett le (4. táblázat).

A második világháború győztes hatalmai nem csupán tolerálták a 7 millió német állampolgár és német kisebbségi kiűzését az egykori keleti területekről,⁹ a két világháború között Lengyelországhoz tartozó vidékekről és a népszövetségi mandátum alatt álló Danzigből, hanem azt egyenesen Lengyelország nyugati eltolódása előfeltételének tekintették. Mindazonáltal az eredetileg kényszerkitelepítésre ítélték közül mintegy 1 milliónyian Lengyelországban maradtak. Elsősorban a katolikusok maradhattak, illetve azok a személyek, akiknek lengyel házastársa volt, vagy maguk is „vegyes” házasságból származtak, vagy pedig a náci hatóságok hírhedt III. és IV. listája „germanizálhatónak” találta őket, így korábban megkapták az állampolgárságot.¹⁰ Az elüldözésre kiszemelt személyek egy része a német keleti területeket – kiváltképpen Kelet-Poroszországot és Felső-Sziléziát – már röviddel a második világháború vége előtt elhagyta.

Csehszlovákia ugyanezt az eljárást alkalmazta. Az akkori csehszlovák kormány 3 millió népi németet és német állampolgárt (elsősorban szudétanémeteket, felvidéki németeket, dél-morvaországiakat, prágai és pozsonyi németeket) kényszerített 1945 és 1947 között az ország elhagyására, meg is szervezve az elüldözésüket. A szövetségesek a kitelepítést a béke biztosítását, valamint

8 A francia katonai közigazgatás többé-kevésbé eredményesen szállt szembe az elüldözött németeknek az ő megszállási övezetükbe, illetve az időlegesen Franciaországhoz csatolt Saar-vidékre való telepítésével.

9 Ezeket a területeket 1945-től Lengyelország, illetőleg Kelet-Poroszország északi részét a Szovjetunió igazgatta, majd később államjogilag is ezen országok részévé váltak.

10 Ez magyarázza, hogy Felső-Szilézia hagyományosan katolikus és vegyes anyanyelvű területein még ma is megtalálható a német nyelvű vagy legalábbis önrtermelzése szerint német kisebbség, míg Alsó-Szilézia, Nyugat-Poroszország és Hátsó-Pomeránia 1945-ig protestáns, főként németajkúak által lakott vidékeiről eltűnt. Vö.: Stola 1992.

a csehek és németek közötti jövődöbéli konfliktusok elkerülését szolgáló eszköznek tekintették az 1945-ben újra létrehozott Csehszlovákia területén.

A szövetségesek és az érintett országok szemszögéből a kitelepítések kétségtelenül azt a célt szolgálták, hogy a jövőben ismét cselekvőképessé váló Németország esetleges területi igényeit eleve ne alapozhassa etnikai-demográfiai érvekre. Végül, legalábbis a Sztálin vezette Szovjetunió számára, akadt még egy hosszú távon érvényes indok, amiért támogatták a németek elüldözését. Az ugyanis világos volt, hogy az elkövetkezendőkben a kitelepítések revíziójára irányuló német kérések esetén, legalábbis Lengyelország és Csehszlovákia, szovjet támogatásra szorul majd.

Az 1946–1947-es esztendőkből a magyar hatóságok a Magyarországon élő 400 000 főnyi német kisebbség 210 000 tagját utasították ki az országból. Jugoszláviában a német kisebbség több mint 300 000 tagjának internálását – és későbbi kiutasítását – már 1944/45-ben kezdték, részben helyi hatóságok saját szakállukra, részben azonban a nemzeti kisebbséget sújtó kollektív büntetésként, mivel annak tagjai a nácikkal, illetve a Wehrmachttal kollaboráltak. Az üldözések és „etnikai tisztogatások” célja ebben az esetben is az volt, hogy egyszer s mindenkorra elkerüljék a névadó nemzet és a német kisebbség közötti esetleges etnikai konfliktusokat.

Jugoszláviával ellentétben Magyarország nem hajtotta végre azonnal a német nemzetiségűek kényszerű kitelepítését, ami a szövetségesek hangsúlyos felszólításai ellenére is akadozott. A magyar politikusok ugyanis joggal féltek attól, hogy ezt a szomszédos országok a magyar nemzetiségűek elüldözésének legitímálásaként értelmezik majd. Valóban: a negyvenes évek második felében Dél-Szlovákiából, Erdélyből és a Vajdaságból a magyar kisebbség 315 000 tagja települt Magyarországra, vagy lett az éppen adott kormányok által megparancsolt „lakosságcsere” áldozata. Ebben az időszakban Jugoszláviából mintegy 200 000 olasz emigrált, többségük Isztriából, Fiuméből, a Kvarner-öböl szigeteiről és Zarából, tehát olyan területekről, amelyek 1918/20 óta Olaszországhoz tartoztak, majd 1945-ben Jugoszláviához kerültek (vö.: 5. táblázat).¹¹

A Jaltában és Potsdamban elhatározott határmódosítások, valamint a szövetségesek által jóváhagyott „etnikai tisztogatások” más nemzetiségeket is érintettek. 2,1 millió lengyel és lengyel zsidó volt kénytelen elhagyni korábbi kelet-lengyelországi lakóhelyét, amely Litvánia, Fehér-Oroszország vagy

11 Triest és környéke 1945 és 1954 között brit közigazgatás alatt állt. Koper/Capodistria és a déli körzet 1954-ben Jugoszláviához, maga Triest pedig Olaszországhoz került.

5. táblázat. Etnikai alapú áttelepülések és kitelepítések közvetlenül a háború utáni időkben (1945–1950; a kitelepített németek nélkül¹⁴)

<i>Származási ország</i>	<i>Célország</i>	<i>Szám</i>
ez egykori Szovjetunió részei (Fehér-Oroszország, Litvánia, Ukrajna)	Lengyelország	2 100 000
Lengyelország	az egykori Szovjetunió részei (Fehér-Oroszország, Litvánia, Ukrajna)	480 000
egykori Szovjetunió (Oroszország)	Finnország	400 000
Szlovákia, Románia, (egykori) Jugoszlávia	Magyarország	315 000
az egykori Jugoszlávia részei (Horvátország, Montenegró, Szlovénia)	Olaszország	200 000
Románia	Izrael, Egyesült Államok	180 000
Lengyelország	Izrael	172 000
Magyarország	Szlovákia	73 000
egykori Csehszlovákia	egykori Szovjetunió (Ukrajna)	50 000
egykori Szovjetunió (Ukrajna)	egykori Csehszlovákia	42 000
<i>Összesen</i> ¹⁵		<i>ca. 4 010 000</i>

Forrás: Chesnais 1992; Dövényi/Vukovich 1996; Fassmann/Münz 2000; Fakiolas 2000; Hersak 1983; Kosinski 1982; Sundhausen 1996; Ther 1998; Urban 1993.

Ukrajna részévé vált.¹² A lengyel hatóságok Kelet- és Nyugat-Poroszországban és Sziléziában telepítették le őket, vagyis éppen azokon a területeken, amelyekről röviddel azelőtt üldözték el a németeket.¹³ Hasonló körülmények között telepedett le 115 000 (magyarországi és kárpátaljai) cseh és szlovák a Szudéta-vidéken, Dél-Csehországban, Dél-Morvaországban és Közép-Szlovákiában. Csehszlovákiát körülbelül 50 000 ukrán volt kénytelen elhagyni. Lengyelország 480 000 ukránt, fehéroroszt és litvánt utasított ki az országból, akik az 1945-ben megállapított új lengyel–szovjet határ keleti

12 Vö.: Kersten 1968 és Ther 1998.

13 Vö.: Urban 1993.

14 Az eltűndözött németekről szóló adatokat a 4. táblázat tartalmazza.

15 Azokat a személyeket, akik a menekülés, illetve az üldözés során még azelőtt meghaltak, hogy a célországot elérték volna, a felsorolás nem veszi számításba.

oldalán telepedtek le. Az ukrán és ruszin kisebbség megmaradt tagjait az úgynevezett „Visztula akció” keretében adminisztratív intézkedések révén elosztották egész Lengyelországban, hogy a területi szétszórás révén szűnjenek meg kisebbségnek lenni.

Kényszerű népességvándorlásra Észak-Európában is sor került. 1941 és 1946 között 400 000 karéliei menekült Finnországba vagy oda „evakuálták” őket, amikor Finnország katonai veresége után településterületük a Szovjetunióhoz került. Finnország pedig 1945/46-ban deportált a Szovjetunióba több ezer, a háború idején Észtországból és a leningrádi területről az országba érkezett inriai finnt (izsört).

A háborút követő első években tért vissza kelet-közép- és kelet-európai házájába a németországi és ausztriai gyűjtőtáborokból az összességében 10,5 millió hadifogoly, kényszermunkás és koncentrációs tábor-túlélő (*displaced persons*) közül körülbelül 4,7 millió. A szövetségesek elsősorban a szovjetunióbeli embereket küldték vissza, akarattuk ellenére is. A három nyugati szövetséges csak 1946 végétől állította le a repatriálást Európa lassan kommunistává váló részébe. Ettől kezdve a hidegháborús logika volt érvényben. A többi hadifogoly, kényszermunkás és koncentrációs tábor-túlélő nyugati országokba ment vagy ment vissza. Németországban és Ausztriában csak kevesen maradtak.¹⁶

Végül pedig a második világháború után hamarosan újra beindult a kelet-közép-európai zsidóknak az 1870-es évek óta megfigyelhető exodusa. A legtöbben Romániát és Lengyelországot hagyták el. Ez utóbbi országban 1946-ban a kielcei pogrom váltotta ki az emigrációs hullámot. Fő cél a palesztinai brit mandátum, illetve az 1948-ban alapított Izrael Állam volt, valamint az Egyesült Államok. Kelet-közép-európai zsidók kisebb számban emigráltak Németországba, Ausztriába és Franciaországba is.

Etnikai alapú migráció a hidegháború alatt és után

Kelet-Közép- és Kelet-Európa etnikai homogenizálási folyamata az üldözések és a kényszerkitelepítések befejezte után is folytatódott. E folyamat azonban már nem egész népcsoportokat érintett, amelyeket akarattuk ellenére kollektíve űztek volna el. Ehelyett a kisebbségek tagjai követelték – gyakran az adott rezsim akarata ellenére – a kivándorlás lehetőségét. A 20. század második felében mindez főként a német, a török, a görög, a zsidó és végül az orosz diaszpóra tagjaira érvényes.

16 Vö.: Jacobmeyer 1985 és Fassmann/Münz 2000.

A Nyugat felé irányuló kelet-közép-európai és szovjet migráció eleinte általában államközi tárgyalások következményeként zajlott, többnyire az érdekelte nyugati államok és aktív lobbik kezdeményezésére. Az utazási korlátok felazulása, majd végül a vasfüggöny lebontása után a vándorlási folyamatot elsősorban a kisebbségek kivándorlási óhajai, illetve az egyre csökkenő nyugati befogadási hajlandóság határozta meg. Ehhez társul még a Szovjetunió utódállamaiban 1990/91 óta migráció révén zajló etnikai homogenizáció.

A nem elüldözés jellegű etnikai vándorlások a 20. század második felében összességében több mint tízmillió európai polgárt érintettek (vö.: 6. táblázat).

6. táblázat: Etnikai alapú migráció Európában (1950–2001)

<i>Származási ország</i>	<i>Célszág</i>	<i>Szám</i>
Lengyelország	Németország	1 430 000
Lengyelország	Izrael	130 000
Kazahsztán, Oroszország (Szibéria), Kirgízia	Németország	2 090 000
Románia	Németország	430 000
egykori Csehszlovákia	Németország	110 000
egykori Jugoszlávia	Németország	90 000
Bulgária	Törökország	690 000
egykori Jugoszlávia	Törökország	300 000
Szovjetunió	Lengyelország	250 000
Szovjetunió/FÁK	Izrael, Egyesült Államok, Németország	1 380 000
Szovjetunió/FÁK	Franciaország, Egyesült Államok	110 000
Szovjetunió/FÁK, Bulgária, Magyarország	Görögország	290 000
Románia	Izrael, Egyesült Államok	220 000
Románia, Szerbia, Horvátország	Magyarország	130 000
FÁK, Baltikum	Oroszország ¹⁷	3 300 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 10 950 000</i>

Forrás: Bobeva/Telbizova 2000; Centar za demografska istraživanja 1971; Dövényi 2000; Dövényi/Vukovich 1996; Fassmann/Münz 2000; Höpken 1996; Kosinski 1982; Sundhussen 1996, UNHCR 2000; Vasileva 1992; Az Orosz Föderáció Migrációs Hivatala.

¹⁷ Durva becslés.

A Német Szövetségi Köztársaság 1950 és 2001 között 4,2 millió német nemzetiségű kitelepülőt fogadott be. Közülük több mint kétnmillió a Szovjetunióból, illetőleg annak utódállamaiból, főként Kazahsztánból, Oroszországból (Szibéria) és Kirgíziából származott. További 1,4 millió fő érkezett Lengyelországból, 430 000 pedig Romániából.

Törökország volt a célja az ötvenes-hatvanas években, majd 1988 és 1992 között jó 1 millió bulgáriai töröknek és szláv muzulmánoknak. Az ötvenes-hatvanas években az akkori Jugoszláviából is – főként Boszniából, Macedóniából és a szerb-montenegrói Szandzsákból – Törökországba emigráltak a törökök és szláv muzulmánok. Jugoszláviával ellentétben Bulgária az emigrációval kifejezetten azt akarta elérni, hogy az országban a lehető legkisebbre csökkenjen a törökök és muzulmánok létszáma. A helyben maradókat erőltetett asszimiláció révén igyekeztek bolgárosítani.¹⁸

Magyarország már a Ceausescu-rezim idején romániai menekültek célországa volt, főként az erdélyi magyaroké. Horvátország és Szerbia fegyveres konfliktusának kirobbanása óta kelet-szlavóniai és vajdasági magyarok (de szerbek és horvátok is) menedékre leltek Magyarországon. A szomszédos országokból 1987 és 1999 között mintegy 130 000 magyar települhetett át Magyarországra.

A zsidó kivándorlás Romániából folytatódott. A Szovjetunióból (illetőleg utódállamaiból) a hetvenes években, utána csak 1987-től kezdődően indult meg a zsidó származású emberek tömeges kivándorlása. Ez az emigrációs hullám összesen 1,6 millió személyt érintett. Többségük az Egyesült Államokba és Izraelbe ment, kisebb részük Németországba.¹⁹

A német és a zsidó kivándorlás mellett 1990 után a Szovjetunió számos utódállamában megkezdődött az oroszok vándorlása is. 1991 végén 25 millió orosz és más szláv (ukrán, fehérorosz) élt az utódállamokban, Oroszország határain kívül. Közülük durva becslés szerint 1999 végéig 3,3 milliónyian menekültek vagy települtek át Oroszország területére. A legfontosabb országok, amelyekből jöttek: Kazahsztán, Tadzsiszisztán és a Baltikum.

18 1989 és 1992 között 447 000 török és pomák emigrált Bulgáriából. Közülük mintegy harmadannyian térhettek vissza. Török adatok szerint az 1989 és 1992 között török állampolgárságot kapott bolgárok száma csak 247 959 volt. Vö.: Bobeva/Telbizova-Sack 2000.

19 Németország 1990 óta évente 10 000 zsidó származású személyt fogad be a Szovjetunióból, illetve utódállamaiból.

Üldözések és etnikai tisztogatások a kilencvenes években

Jugoszlávia és a Szovjetunió széthullása nem csupán az utóbbi idők legnagyobb európai tömegvándorlását váltotta ki, hanem a széthullás után létrejövő új nemzetállamok fegyveres konfliktusai, a második világháborút közvetlenül követő évek után, ismét nemzeti kisebbségek tömeges meneküléséhez és üldözéséhez is vezettek Európában. E két jelenséget azóta „etnikai tisztogatás”-nak nevezzük. A fő érintettek egyrészt a Kaukázus-régió lakói (1,9 millió ember), másrészt Jugoszlávia utódállamainak polgárai (4,4 millió ember) voltak (vö.: 7. táblázat).

7. táblázat. Etnikai alapú menekülés, üldözés és etnikai tisztogatás Európában (1990–1999)

<i>Származási ország</i>	<i>Célország</i>	<i>Szám</i>
Örményország, Karabah	Azerbajdzsán	750 000
Azerbajdzsán	Örményország	350 000
Abházia, Dél-Oszétia	Grúzia	270 000
Dél-Oszétia	Észak-Oszétia	50 000
Észak-Oszétia	Ingusföld	50 000
Csecsenföld	Ingusföld, Dagesztán, Grúzia	480 000
Horvátország, Bosznia	Szerbia	650 000
Horvátország	Horvátország	200 000
Bosznia	Nyugat-Európa	620 000
Bosznia	Horvátország, Szlovénia	210 000
Bosznia	Bosznia	1 300 000
Koszovó	Nyugat-Európa	380 000
Koszovó	Albánia, Bosznia, Macedónia, Montenegro	780 000
Koszovó	Szerbia	60 000
Koszovó	Szerbia	180 000
<i>Összesen:</i>		<i>ca. 6 280 000</i>

Forrás: Fassmann/Münz 2000; Höpken 1996; UNHCR 2000; Amerikai Menekültügyi Bizottság 2001.

Grúzia függetlenségi nyilatkozata Abházia és Dél-Oszétia autonóm tartományokban fegyveres konfliktusok kirobbanásához vezetett. Ennek következtében e területekről 270 000 grúz menekült el az ország más részeibe.

További 50 000 oszét menekült a szomszédos Észak-Oszétia autonóm tartományba, ahonnan viszont körülbelül ugyanennyi ingust üldöztek el Ingusföldre.²⁰ A háború még ennél is nagyobb népességvándorlást okozott Csecsenföldön. 1994 óta 480 000 csecsen menekült Ingusföldre, Dagesztánba és Grúziába. Ezen túlmenően 150 000 más nemzetiségű – főként szláv – személy hagyta el Csecsenföld területét.²¹

Az egykori Jugoszláviában 1992/93 és 1999/2000 között került sor tömeges menekülésre és üldözésre. Először a szerbek Horvátországban a megszállt Krajina és Szlavónia területéről mintegy 200 000 horvátot üldöztek el. Miután a horvátok elfoglalták a Krajinát és Nyugat-Szlavóniát, 300 000 szerb menekült Szerbiába. Közülük mindeddig kevesebb mint tíz százalék térhetett vissza hazájába.

Boszniában a polgárháború 1993 és 1996 között főként a muzulmán bosnyákok ellen irányuló tömeggyilkosságokhoz vezetett, majd végül a mindhárom etnikai csoportot érintő tömeges menekülésbe és üldözésbe torkollott. Boszniának a Daytoni szerződésben történt területi újrafelosztásáig az elüldözöttek száma 1,3 millióra nőtt. Közel 500 000 belső üldözöttről (Horvátországba 190 000, Szerbiába 280 000 és Szlavóniában 20 000 ember távozott) és több mint 600 000-en Nyugat-Európába menekültek el. Három éven belül (1993–1996) Bosznia-Hercegovina lakosságának több mint a felét üldözték el vagy telepítették át kényszerrel. A bosnyák menekültek és háborús üldözöttek legfőbb nyugati célpontja Németország, Ausztria és Svédország volt. Az erőszaknak csupán a NATO szerbek elleni katonai beavatkozása, valamint a békefenntartók (IFOR/SFOR) állomásoztatása vetett véget.

A Nyugat-Európába menekült bosnyákok nagy része immár visszatérhetett Boszniába, vagy kénytelen volt visszatérni. Magán Bosznián belül is csökkenőben van a belső elüldözöttek száma. Persze könnyebb volt a visszatérés az olyan területekre, ahol a saját nemzetiség van többségben. Időközben mintegy 200 000 személy tért már vissza otthonába olyan területre is, ahol a kisebbséghez tartozik.²²

A 20. század utolsó etnikai üldözésére 1998/99-ben történt kísérlet Koszovóban. A politikai autonómia megszüntetése és a szerbek által gyakorolt erőteljes diszkrimináció miatt már 1989 és 1998 között mintegy 380 000

20 Az elüldözöttek közül 2002-ig még viszonylag kevesen térhettek vissza eredeti lakóhelyükre.

21 Csecsenföldön 1997/98 óta az újra kirobbant fegyveres konfliktus akadályozza a visszatelepülést.

22 Wolfgang Petritsch, a nemzetközi közösség képviselőjének 2002. áprilisi közlése.

albán és muzulmán roma emigrált Nyugat-Európába. Végül 1999-ben a szerb rendőrség és milícia támadásai néhány héten belül több mint 840 000 albánt üldöztek el, kényszerítettek menekülésre. Az elüldözöttek fő célja a szomszédos Albánia (450 000), Macedónia (240 000) és Montenegro (70 000) volt. Több mint 60 000 koszovói menekült Szerbiába, további 20 000 pedig Boszniába. Az üldözésnek 1999 júniusában a NATO-tagállamok katonai beavatkozása vetett véget. Koszovóba NATO-parancsnokság alatt álló békefenntartó csapatokat (KFOR) küldtek. Ezután júliusig 500 000, 1999 végéig pedig összesen 820 000 koszovói albán tért vissza otthonába. Ezzel szemben 180 000 szerb és nem-muzulmán roma menekült el a visszatérő koszovói albánok elől, vagy pedig az utóbbiak üldözték el őket.²³ Többségük Szerbiában telepedett le. Másként ugyan, mint ahogy Slobodan Milosević és a szerb nacionalista értelmiség azt elképzelte, de etnikailag ily módon Koszovó is jobbra homogén régióvá vált.

Összegzés

Amikor 1992/93 után először Horvátországban, később Boszniában, végül pedig Koszovóban kirobbantak az etnikai konfliktusok, amelyek végső soron etnikailag motivált tömeggyilkosságokhoz és üldözésekhez vezettek, a kommentárok jó része „ősregi gyűlöletről”, balkáni vérbosszúról beszélt. Az etnikai tisztogatásokat atavizmusként értelmezték. Valójában azonban az efféle üldözések nem annyira a régmúlt idők repertoárjába tartoznak, hanem sokkal inkább a modern kor árnyoldalához. Hiszen a homogén nemzetállam 19. századi modell. Kelet-Közép-Európa politikai elitje számára az olasz és a német nemzetállam létrejötte, valamint Görögországnak az Oszmán Birodalomtól való függetlenedése szolgált mintaképpen. Ezekben az esetekben az államalapítást egy etnikailag definiált nemzet egzisztenciája vagy önérvényesítése legitimálta. Ugyanakkor Kelet-Közép-Európa fiatal nemzetállamai javarészt a francia centralizmus felé orientálódtak. Ám a kisebbségek számára e két koncepció egyikében sem jutott hely. Ez előbb-utóbb a 20. század már leírt „megoldásaihoz” vezetett: határrevízióhoz, erőltetett asszimilációhoz, lakosságcseréhez, extrém esetben népirtáshoz. Ennek előfeltétele az volt, hogy a rasszizmust és agresszív etnocentrizmust állami hatalmi eszközként és kollektív mobilizálási tényezőként instrumentalizálják. A lakosság egy részét

23 A szerbek koszovói exodusa már a hatvanas évek közepétől zajlik. 1995 után sikertelenül próbálták meg a horvátországi és boszniai szerb menekülteket Koszovóban letelepíteni.

„idegenné”, később „ellenségé” nyilvánították, akikről meg kell szabadítani a nemzetet. E feladat az államapparátusnak jutott, amely nélkül sem a genocídium, sem a tömeges elűldözés nem lehetséges. Európában a 20. században mindkettőre háborúk után vagy háborúk következtében került sor. Békeidőben igen ritkán fordult elő etnikai tisztogatás.

Összességében a 20. század folyamán Európában 60 millió embert érintett az üldözés, kényszerkitelepítés, lakosságcsere vagy az etnikai alapú migráció. Az esetek nagy többségében a migráció nem volt önkéntes. De egy sor esetben mégis a kisebbségi státuszban leélendő étellel szembeni tudatos döntés eredményeképpen történt meg. Végül Európa politikai megosztottságának idején az is szerepet játszott, hogy kisebbségiként esetleg lehetőség nyílt a kiutazásra egy nyugati országba, ami Kelet-Közép- és Kelet-Európa többségi népei számára évtizedekig lehetetlen volt.

Az üldözés és az etnikailag motivált tömeges elvándorlás tartósan megváltoztatta Európa etnikai-demográfiai térképét. Csak kevés migráns és elűldözött térhetett vissza történelmi településterületére. A kivételek közé tartoznak a csecsenek és az ingusok, a nyolcvanas évek óta a krími tatárok, 1999 óta a koszovói albánok, végül egyre nagyobb számban a boszniai szerbek, horvátok és muzulmán bosnyákok. A nagy többség elvesztette etnikailag immár homogénné vált hazáját.

Bosznia és Koszovó a mi mércénket is egyértelműen megváltoztatta. Amit a nyugati demokráciák és Európa más államai 1918-ban és 1945-ben az etnikai konfliktusok megoldásának legtartósabb formájaként láttak – etnikailag lehetőleg homogén államok és településterületek létrehozását, szükség esetén akár tömeges elűldözés révén is – az ma a nemzetközi jog és az emberi jogok legdurvább megsértésének számít. A nagymértékű etnikai tisztogatást – amelyet 1945–1950-ben a második világháború győztes hatalmai még támogattak vagy legalábbis toleráltak – ma már az üldözők elleni katonai beavatkozás indokának tartjuk.

Fordította: *Mesés Péter*

IRODALOM

- Bade, Klaus J. (Hg.) (1999): *Aussiedler. Deutsche Einwanderer aus Osteuropa*. Osnabrück
- Bade, Klaus J. (Hg.) (1992a): *Ausländer, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland*. Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung, Hannover

- Bade, Klaus J. (Hg.) (1992b): *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart*. München
- Benz, Wolfgang (Hg.) (1991): *Dimensionen des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München, 381–409.
- Benz, Wolfgang (Hg.) (1995): *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen*. Frankfurt a. M.
- Bethlehem, Siegfried (1982): *Heimatvertreibung, DDR-Flucht, Gastarbeiter, Zuwanderung, Wanderungsströme und Wanderungspolitik in der Bundesrepublik Deutschland*. Stuttgart
- Bobeva, Daniela/Telbizova-Sack, Jordanka (2000): »Migration aus und nach Bulgarien«, In: Fassmann, Heinz / Münz, Rainer (Hg.) (2000): *Ost-West-Wanderungen in Europa*. Köln/Weimar/Wien, 207–216.
- Centar za demografska istrazivanja (Hg.) (1971): *Migracije stanovništva Jugoslavije* (Wanderungen der jugoslawischen Bevölkerung), Institut Drustvenih Nauka, Belgrad
- Chesnais, Jean-Claude (1991): *The USSR Emigration – Past, Present and Future*. OECD, Paris
- Chesnais, Jean-Claude (1992): »Introduction«, In: Council of Europe (Hg.), *People on the Move, New Migration Flows in Europe*. Strassburg, 11–40.
- Delfs, Silke (1993): »Heimatvertriebene, Aussiedler, Spätaussiedler«, In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* (Beilage zu *Das Parlament*), B48/93, 3–11.
- Dövényi, Zoltán (2000): »Ungarn im Spiegel der Ost-West-Wanderung«, In: Fassmann, Heinz / Münz, Rainer (Hg.): *Ost-West-Wanderungen*. Köln/Weimar/Wien, 183–194.
- Dövényi, Zoltan/Vukovich, Gabriella (1996): »Ungarn und die internationale Migration« In: Fassmann, Heinz/Münz, Rainer (Hg.), *Migration in Europa*. Frankfurt a. M./New York 1996, 263–283.
- Fakiolas, Rossetos (2000): »Griechenland und die Ost-West-Wanderung«, In: Fassmann, Heinz/Münz, Rainer (Hg.), *Ost-West-Wanderungen*. Köln/Weimar/Wien, 131–140.
- Fassman, Heinz / Münz, Rainer (Hg.) (2000): *Ost-West-Wanderungen in Europa*. Köln/Weimar/Wien
- Frantzioch, Marion (1987): *Die Vertriebenen – Hemmnisse. Antriebskräfte und Wege ihrer Integration in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin (Schriften zur Kultursoziologie 9)
- Heitman, Sidney (1987): »The Third Soviet Emigration: Jewish, German and Armenian Emigration from the USSR since World War II«, In: *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien* 21, 1–108.
- Heitman, Sidney (1994): »Soviet Emigration since 1985«, In: *Nationalities Papers* 1, 247–261.
- Herbert, Ulrich (1986): *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des »Ausländer-Einsatzes« in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Berlin

- Herbert, Ulrich (2001): *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880–1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*. 2. Aufl. München.
- Hersak, Emil (1983): »Migracijska razmjena izmedju Italije i Jugoslavije« (Veränderungen der Wanderungen zwischen Italien und Jugoslawien), In: *Migracije* 1, Centar za istrazivanje migracija Zagreb, 131–139.
- Hilberg, Raul (1990): *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt a. M.
- Höpken, Wolfgang (1996): »Flucht vor dem Kreuz? Muslimische Emigration aus Südosteuropa nach dem Ende der osmanischen Herrschaft (19./20. Jahrhundert)« In: *Zwangsmigrationen in Mittel- und Südosteuropa*. Comparativ: Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsgeschichte 6/1, 1–24.
- Jacobmeyer, Wolfgang (1985): *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951*. Göttingen
- Jungfer, Eberhard / Heim, Susanne / Kahrs, Horst / Meyer, Ahlrich (1993): *Arbeitsmigration und Flucht. Vertreibung und Arbeitskräfteregulierung im Zwischenkriegseuropa*. Berlin
- Kersten, Krystyna (1968): »International Migration in Poland after World War II«, In: *Acta Poloniae Historica* 19, 49–68.
- Kosinski, Lezek (1982): »International migration of Yugoslavs during and immediately after World War II«, In: *East European Quarterly* 2, 183–199.
- Kucera, Milan (1994): *Populace Ceske republiky, 1918–1991*. Ceska demograficka spolecnost, Sociologicky ustav Akademie ved CR, Prag
- Kulischer, Eugene M. (1943): *The Displacement of Population in Europe*. International Labour Office, Montreal
- Kulischer, Eugene M. (1948): *Europe on the Move. War and Population Changes 1917–1947*. New York
- Kulischer, Alexander/Kulischer, Eugene M. (1932): *Kriegs- und Wanderungszüge. Weltgeschichte als Völkerbewegung*. Berlin
- Lemberg, Eugen/Edding, Friedrich (Hg.)(1959): *Die Vertriebenen in Deutschland*. 3. Bde., Kiel
- Lüttinger, Paul (1986): »Der Mythos der schnellen Integration. Eine empirische Untersuchung zur Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge in der Bundesrepublik Deutschland bis 1971«, In: *Zeitschrift für Soziologie* 15, H. 1, 20–36.
- Morokvasic, Mirjana (1993): *Flucht und Vertreibung im ehemaligen Jugoslawien*. Demographie aktuell 2, Berlin
- Münz, Rainer (2002): »Ethnic Germans in Central an Eastern Europe and their 'Return' to Germany«, In: Münz, Rainer/Ohliger, Rainer (Hg.), *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparison*. London
- Münz, Rainer/Ohliger, Rainer (1998): »Long-distance Citizens: Ethnic Germans and their immigration to Germany«, In: Schuchk, Peter/Münz, Rainer (Hg.),

- Paths to Inclusion: The Integration of Migrants in the United States and Germany.* Providence/Oxford, 155–213.
- Münz, Rainer / Seifert, Wolfgang / Ulrich, Ralf (1999): *Zuwanderung nach Deutschland Strukturen, Wirkungen, Perspektiven.* 2. Aufl., Frankfurt a. M./New York
- Ohliger, Rainer (2000): »Von der ethnischen zur 'illegalen' Migration: Die Transition des rumänischen Migrationsregimes«, In: Fassmann, Heinz / Münz, Rainer (Hg.) *Ost-West-Wanderungen in Europa.* Köln / Weimar / Wien, 195–206.
- Reichling, Gerhard (1986): *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen. Teil I: Umsiedler, Verschleppte, Vertriebene, Aussiedler 1940–1985.* Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn
- Seibt, Ferdinand (1995): *Deutschland und die Tschechen: Geschichte einer Nachbarschaft in der Mitte Europas.* 2. Aufl., München
- Stanek, Eduard (1985): *Verfolgt – verjagt – vertrieben, Flüchtlinge in Österreich 1945–84.* Wien/München/Zürich
- Statistisches Bundesamt (Hg.) (1958): *Die deutschen Vertreibungsverluste.* Wiesbaden
- Sterbling, Anton (1994): »Die Aussiedlung der Deutschen aus Rumänien: Motive, Randbedingungen und Eigendynamik eines Migrationsprozesses«, In: Münz, Rainer / Korte, Hermann / Wagner, Gert 8(Hg.), *Internationale Wanderungen*, 28. Arbeitstagung der Deutschen Gesellschaft für Bevölkerungswissenschaft 1994. *Demographie aktuell* 5. Berlin, 66–74.
- Stola, Dariusz (1992): »Forced migrations in Central European history«, In: *International Migration Review* 2. 324–341.
- Sundhaussen, Holm (1996): »Bevölkerungsverschiebungen in Südosteuropa seit der Nationalstaatswerdung (19./20. Jahrhundert)«, In: *Zwangsmigrationen in Mittel- und Südosteuropa, Comparativ: Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsgeschichte* 6/1. 25–40.
- Ther, Philip (1998): *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956.* Göttingen
- UNHCR (Hg.) (2000): *Zur Lage der Flüchtlinge in der Welt – 50 Jahre humanitärer Einsatz.* Bonn
- Urban, Thomas (1993): *Deutsche in Polen – Geschichte und Gegenwart einer Minderheit.* München
- US Committee for Refugees (Hg.) (2001.): *World Refugee Survey.* Washington DC.
- Vasileva, Dana (1992): »Bulgarian Turkish emigration and return«, In: *International Migration Review* 26, 432–452.
- Vichnevsky, Anatoly / Zayonschkovskaya, Zhanna (1994): »Emigration from the Former USSR: The Fourth wave«, In: Fassmann, Heinz / Münz, Rainer (Hg.), *European Migration in the Late Twentieth Century.* Aldershot 1994, 239–260.
- Wehler, Hans-Ulrich (1980): *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978.* Göttingen